TILSHUNOSLIKDA SO‘Z BIRIKMASI TUSHUNCHASINING TALQINI VA UNING KONSEPTUAL ASOSLARI

Ozoda Eshqobilova Xalikulovna

Qarshi iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Xorijiy tillar kafedrasi katta o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur tadqiqotda tilshunoslikda so‘z birikmasi tushunchasining shakllanishi, uning an’anaviy grammatik va zamonaviy kognitiv tilshunoslikdagi talqinlari hamda konseptual asoslari tahlil qilinadi. So‘z birikmasi ikki yoki undan ortiq mustaqil so‘zning grammatik, sintaktik va semantik munosabatga kirishishi natijasida yuzaga keladigan til birligi sifatida qaraladi. An’anaviy sintaksisda so‘z birikmasining asosiy e’tibori uning tarkibiy tuzilishi, hokim va tobe komponentlari hamda grammatik aloqalariga qaratilgan bo‘lsa, kognitiv tilshunoslik ushbu birlikning inson tafakkuri, bilimlari, tajribasi va konseptual tizimi bilan bog‘liqligini ham hisobga oladi. Ingliz va o‘zbek tillaridagi so‘z birikmalarining strukturaviy-semantik xususiyatlari ularning turli tipologik imkoniyatlarini namoyon etadi. Zamonaviy tadqiqotlarda so‘z birikmasi ma’no yaratish, konseptualizatsiya va bilimni verbalizatsiya qilish vositasi sifatida ham qaralmoqda. (The Lingua Spectrum)

Kalit so‘zlar: so‘z birikmasi, sintaksis, semantika, konsept, konseptualizatsiya, kognitiv tilshunoslik, tafakkur, til va ong, ingliz tili, o‘zbek tili.

KIRISH

Til inson tafakkuri, tajribasi va ijtimoiy faoliyatini ifodalashning asosiy vositalaridan biridir. Til birliklari nafaqat kommunikativ vazifani bajaradi, balki insonning borliqni qanday qabul qilishi, kategoriyalarga ajratishi va konseptual jihatdan tashkil etishini ham namoyon qiladi. Shu sababli zamonaviy tilshunoslikda tilni faqat formal tizim sifatida emas, balki inson kognitiv faoliyati bilan uzviy bog‘liq hodisa sifatida o‘rganishga katta e’tibor qaratilmoqda.

Kognitiv tilshunoslik til shakli va insonning konseptual tizimi o‘rtasidagi munosabatni o‘rganadi. Ushbu yo‘nalishning shakllanishida R. Langackerning kognitiv grammatikasi, G. Lakoffning kategoriyalash va metafora nazariyalari, L. Talmy tadqiqotlari hamda Ch. Fillmorning freym semantikasi muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qilgan. (OUP Academic)

So‘z birikmasi sintaktik birlik sifatida til tizimida alohida ahamiyatga ega. U so‘zlarning oddiy yig‘indisi emas, balki ma’lum grammatik va semantik munosabat asosida shakllangan tuzilma hisoblanadi. Masalan, ingliz tilidagi **deep knowledge**, **strong argument**, **make a decision** kabi birliklarda komponentlar o‘rtasidagi munosabatlar nafaqat grammatik, balki ma’noviy xarakterga ham ega.

O‘zbek tilida ham **chuqur bilim**, **kuchli dalil**, **qaror qabul qilmoq** kabi birikmalar ma’lum konseptual mazmunni ifodalaydi. Shu nuqtayi nazardan so‘z birikmalarini o‘rganish tilning sintaktik qurilishini tahlil qilish bilangina cheklanmay, ularning ortida turgan konseptual tuzilmalarni aniqlashni ham talab etadi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, ingliz va o‘zbek tillari tipologik jihatdan farqli bo‘lishiga qaramay, ikkala tilda ham so‘z birikmalari orqali inson tajribasi, predmetlar, harakatlar, makon, vaqt, holat va munosabatlar konseptuallashtiriladi.

1. So‘z birikmasining lingvistik mohiyati

So‘z birikmasi sintaksisning asosiy birliklaridan biri bo‘lib, u kamida ikki mustaqil so‘zning mazmuniy va grammatik jihatdan birikishidan hosil bo‘ladi. Bunda komponentlardan biri hokim, ikkinchisi esa tobe vazifani bajaradi.

Masalan:

beautiful house — chiroyli uy;

interesting book — qiziqarli kitob;

read a book — kitob o‘qimoq;

katta uy;

qiziqarli kitob;

kitob o‘qimoq.

So‘z birikmasining asosiy xususiyati uning komponentlari o‘rtasidagi sintaktik munosabatning mavjudligidir.

Ingliz tilida so‘z birikmalarining tuzilishi ko‘pincha qat’iy so‘z tartibi bilan belgilanadi. O‘zbek tilida esa affiksatsiya, kelishik qo‘shimchalari va boshqa morfologik vositalar muhim rol o‘ynaydi. Shu sababli ingliz va o‘zbek tillaridagi so‘z birikmalarini qiyosiy o‘rganish ularning strukturaviy va semantik farqlarini aniqlash imkonini beradi. (The Lingua Spectrum)

2. So‘z birikmasining semantik tabiati

So‘z birikmasining ma’nosi faqat uning tarkibidagi alohida so‘zlar ma’nolarining mexanik yig‘indisi bilan belgilanmaydi. Komponentlar o‘rtasidagi munosabat yangi semantik mazmunni yuzaga keltirishi mumkin.

Masalan:

strong tea — “kuchli choy” emas, odatda “damlanganligi kuchli choy” ma’nosini anglatadi.

strong argument — “jismonan kuchli dalil” emas, “ishonarli/asosli dalil” ma’nosini beradi.

Bu holat so‘z birikmalarining semantik talqinida kontekst va konseptual bilimlarning muhimligini ko‘rsatadi.

3. So‘z birikmasi va konseptualizatsiya

Kognitiv yondashuvda konseptualizatsiya insonning tashqi va ichki tajribani ongda qayta ishlashi va ma’lum konseptual tuzilmalarga ajratishi jarayonidir.

So‘z birikmasi ana shu konseptual tuzilmaning lingvistik ifodasi bo‘lishi mumkin. Masalan:

time is running out — vaqtning tugab borishi inson tajribasida harakat va makon tushunchalari orqali konseptuallashtiriladi.

high hopes — “umidlar baland” birikmasida vertikal makon konsepti abstrakt ruhiy holatni ifodalash uchun qo‘llanadi.

O‘zbek tilida ham:

ko‘ngli ko‘tarildi, **boshi osmonga yetdi**, **yo‘li ochildi**

kabi birliklarda makon, harakat va tana tajribasiga asoslangan konseptualizatsiya mavjud.

Zamonaviy kognitiv tadqiqotlar bunday birliklarda konseptual struktura, obraz-sxemalar, tajriba va madaniy bilimlarning o‘zaro aloqasini ko‘rsatadi. (WK Publishing)

4. Ingliz va o‘zbek tillarida so‘z birikmalarining konseptual xususiyatlari

Ingliz va o‘zbek tillari tipologik jihatdan farqli tillar hisoblanadi. Ingliz tili ko‘proq analitik vositalarga, o‘zbek tili esa agglutinativ va morfologik vositalarga tayanadi. Bu farq so‘z birikmalarining shakllanishida ham namoyon bo‘ladi. (The Lingua Spectrum)

Masalan:

English:

in the house

Uzbek:

uyda

Ingliz tilida munosabat predlog orqali ifodalansa, o‘zbek tilida shu munosabat **-da** kelishik qo‘shimchasi orqali ifodalanadi.

Biroq strukturaviy farq konseptual darajadagi umumiylikni inkor etmaydi. Har ikkala tilda ham insonning makon, vaqt, harakat, holat, munosabat va tajriba haqidagi bilimlari til birliklari orqali ifodalanadi.

5. So‘z birikmasi va kognitiv grammatika

Kognitiv grammatika grammatik shakl va semantik mazmunni bir-biridan mutlaq ajratmaydi. Grammatik konstruksiyalar ham ma’lum konseptual mazmunni ifodalash vositasi sifatida qaraladi.

Shu jihatdan so‘z birikmasini:

formal tuzilma → semantik munosabat → konseptual mazmun → kommunikativ maqsad

ketma-ketligida tahlil qilish mumkin.

Bunday yondashuv so‘z birikmalarining nafaqat grammatik shaklini, balki inson tafakkurida qanday bilim yoki tasavvurni faollashtirishini ham aniqlash imkonini beradi.

XULOSA

Tilshunoslikda so‘z birikmasi an’anaviy ravishda sintaktik birlik sifatida tadqiq etilgan bo‘lsa-da, zamonaviy kognitiv tilshunoslik uning mazmuniy va konseptual tabiatini yanada kengroq o‘rganish imkonini bermoqda. So‘z birikmasi grammatik jihatdan bog‘langan so‘zlar majmuasi bo‘lish bilan birga, insonning bilimlari, tajribasi va konseptual tizimining verbal ifodasi ham hisoblanadi.

Ingliz va o‘zbek tillarini qiyosiy o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, bu tillarda so‘z birikmalarining formal qurilishi turlicha bo‘lishi mumkin, biroq ular orqali ifodalanadigan ko‘plab konseptual munosabatlar umumiy insoniy tajribaga asoslanadi.

Demak, so‘z birikmalarini kognitiv nuqtayi nazardan o‘rganish sintaksis, semantika va konseptual tizim o‘rtasidagi munosabatni aniqlash, shuningdek, ingliz va o‘zbek tillarining milliy-madaniy hamda universal jihatlarini ochib berish uchun muhim nazariy asos yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. *Chomsky, N. (1965). Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, MA: MIT Press.*
2. *Fillmore, C. J. (1982). Frame Semantics. In Linguistics in the Morning Calm. Seoul: Hanshin Publishing.*

3. *Fauconnier, G. (1994). Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language. Cambridge: Cambridge University Press.*
4. *Johnson, M. (1987). The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason. Chicago: University of Chicago Press.*
5. *Kövecses, Z. (2005). Metaphor in Culture: Universality and Variation. Cambridge: Cambridge University Press.*
6. *Lakoff, G. (1987). Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. Chicago: University of Chicago Press.*
7. *Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press.*
8. *Langacker, R. W. (1987). Foundations of Cognitive Grammar, Vol. 1: Theoretical Prerequisites. Stanford: Stanford University Press.*
9. *Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., & Svartvik, J. (1985). A Comprehensive Grammar of the English Language. London: Longman.*
10. *Talmy, L. (2000). Toward a Cognitive Semantics. Cambridge, MA: MIT Press.*
11. *Rahmatullayev, Sh. (1992). O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati. Toshkent: Qomuslar Bosh tahririyati.*
12. *Rahmatullayev, Sh., Mahmudov, N., Xolmanova, Z., O‘razova, I., & Rixsiyeva, K. (2022). O‘zbek tili frazeologik lug‘ati. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.*
13. *Abdurasulova, M. (2025). Structural-semantic features of word combinations in English and Uzbek. The Lingua Spectrum.*
14. *Normuradova, G. M. (2026). Source and target domains of conceptual metaphor in English and Uzbek phraseology: A comparative cognitive analysis. The Lingua Spectrum, 8(1), 76–81.*
15. *Mustafayev, E. O. (2026). Comparative Analysis of Concepts in English and Uzbek Verbal Phraseological Units. Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture.*

16. *Sherbekova, M. Sh. (2024). Linguo-Cognitive and Linguo-Cultural Analysis of Phraseological Units in English and Uzbek Languages. Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture.*